

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО
ПОРЕФОРМЕНЕ СЕЛЯНСТВО ПОДІЛЛЯ

Історія селянства ще недостатньо досліджена та потребує особливої уваги з боку вітчизняних дослідників. І в цьому немає нічого дивного, адже ще зовсім недавно більшість українців належали саме до цієї соціальної групи. Останнім часом на шляху вивчення його минулого зроблено помітний крок уперед: вийшла в світ ґрунтовна «Історія українського селянства», що може слугувати певним методологічним взірцем новітнього історичного дослідження. У двотомнику узагальнюється дослідницька робота з історії українського селянства, здійснена в останні півтора десятиріччя. У роботі значно подолано застарілі підходи і стереотипи радянської історіографії¹.

Вивчаючи минуле нашого краю, його населення, господарське життя та побут, доводиться констатувати його переважно селянський характер. Так, в середині шістдесятих років XIX ст. на Поділлі проживало 1 903 896 жителів, з них лише 6,41% (122 017) в містах, а 93,59% (1 781 879) в сільській місцевості. (на одного жителя міста припадало 14,6 селян).

За становим поділом найбільші групи склали: селяни-власники 58,36% (1 111 146), державні селяни 8,1% (154 269), однодворці 5,97% (113 600), військові поселенці 3,84% (73 016)².

Все це і обумовлює актуальність даної проблеми. У той же час у нашому розпорядженні є величезний масив документів Державного архіву Вінницької області пореформеного періоду. Лише широко використовуючи їх в процесі дослідження історії селянства, ми зможемо уникнути певних стереотипів щодо нього, які, на жаль, продовжують існувати, краще осмислити його соціально-економічне життя та духовний світ.

В архіві зберігається понад 200 фондів пореформеного періоду, з них близько 150 містять в собі надзвичайно цінні, а часом й унікальні, особливо після втрати значної частини Кам'янецького документосховища, матеріали з даної тематики (десятки тисяч одиниць зберігання)³.

Важливим джерелом для вивчення вказаної теми є фонди волосних правлінь. Зокрема, це 74 фонди, 6274 одиниці зберігання по селах Вінницького, Гайсинського, Літинського, Могилівського, Новоушицького, Ольгопільського, Ямпільського повітів Подільської губернії, Бердичівського, Липовецького повітів Київської губернії⁴. Утворені органи селянського самоврядування були у відповідності до «Положення» від 19 лютого 1861 р. При цьому варто відзначити, що і після Реформи Російська імперія залишалася становою монархією, де кожен стан мав свої власні органи самоврядування.

У фондах знаходимо обіжники Міністерства внутрішніх справ, Подільського губернського правління, Подільського губернського в селянських справах присутствія, уставні грамоти, ревізькі казки, книги записів рішень волосних та сільських сходів та інші документи.

Волосні правління стали для селян, які щойно вийшли з кріпосної неволі, величезним кроком вперед на шляху усвідомлення власних прав та можливостей щодо організації громадського життя. На жаль, доводиться констатувати, що і сьогодні існує успадкована з попередніх часів, базована не на фаховій, об'єктивній оцінці, а на політичних більшовицьких постулатах недооцінка, а то й зневажливе ставлення до тодішнього селянського самоврядування. Не ідеалізуючи, наприклад, волосний сід початку шістдесятих років XIX ст., ми можемо стверджувати його на порядок більшу самостійність від органів державної влади, ніж у сільській ради часів комуністичної диктатури. На сільських та волосних сходах селяни вирішували земельні, податкові, господарські питання, обирали посадових осіб селянського самоврядування: старшин, старост, волосних суддів. Одним з найважливіших у їх діяльності на початковому етапі існування було укладання з поміщиками уставних грамот. І саме в цьому питанні, що найбільше визначало умови життя селян, помітна самостійність та непоступливість, готовність йти на конфлікт з поміщиком, а то й і з органами влади.

Підтвердженням вище сказаного можуть бути документи, що збереглися щодо діяльності органів селянського самоврядування Пиківської волості.

Так, наприклад, 18 березня 1864 р. Старопиківська громада обрала сільським старостою та його кандидатом Якова Лисунця і Якіма Онищука. І цим людям разом з іншими односельчанами довелося вирішувати 30 травня 1864 р. на повному сільському сході найголовніше для селян питання про «повірку» (узгодження власника з селянами) уставної грамоти. З цією метою для поїздки до повітового центру Вінниці було обрано 6 шанованих та авторитетних уповноважених. Їм

дали наказ оголосити владі, що громада «бажає залишитись на царському викупу, просить укладання викупного акту, а також, щоб землю відвели їм добру і в зручних місцях, замість тої, яка була в них по інвентарних правилах».

Сторінки архівних документів вражають тією розсудливістю, що її проявляли переважно неграмотні селяни при вирішенні фінансових питань. Чи це оплата роботи посадових осіб селянського самоврядування (в старопиківській громаді старості і соцькому призначили по 25 рублів сріблом в рік), чи сплата податків, чи інші витрати. Показовою є відмінність у рішеннях щодо збору грошей на побудову сільського запасного хлібного магазину й щодо розподілу в громаді податкових зборів. У першому випадку цілком логічно було застосовано принцип подушного оподаткування: по 60 грошів (тобто по 30 копійок сріблом) з кожної з 373 чоловічих ревізьких душ, а в другому - врахували майнові статки і 462 рублі 93 копійки сріблом розподілили у відповідності до належного кожному земельному наділу, а саме: з тяглого – 6 рублів 50 копійок, напівтяглого – 3 рублі 25 копійок, городника - по 1 рублю 50 копійок, й бобилія по 1 рублю сріблом.

Після реформи 1861 р. на вирішення селянських органів самоврядування владою було віддано й питання рекрутської повинності, складання посімейних рекрутських призивних й жеребкових списків. Доводиться констатувати, що його вирішення рідко відбувалося за повної згоди та прозоро, без суперечок та наступних скарг⁵.

У фондах волосних правлінь зберігаються й документи про діяльність волосних судів.

Цілком очевидно: для розуміння життя пореформеного селянства ці матеріали є неоцінним історичним джерелом.

Важливими для вивчення історії селянства є документи, що зберігаються в фондах мирових посередників (11 фондів, 529 одиниць зберігання) та з'їздів мирових посередників (6 фондів, 8151 одиниць зберігання)⁶. Мирові посередники, що були запроваджені як інститут після 19 лютого 1861 р., відігравали надзвичайну роль в організації пореформеного життя селянства. Саме вони займалися на місцях складанням та введенням в дію уставних грамот, контролювали сплату селянами викупних платежів, наглядали за розмежуванням землі, наглядали за органами селянського самоврядування, розглядали величезний потік селянських скарг. Попри той очевидний факт, що мирові посередники призначалися з місцевих поміщиків, в своїй діяльності кращі з них прагнули уникати станового егоїзму, та сумлінно і чесно виконувати свої обов'язки. Одним з найвідоміших мирових посередників Поділля був М.І. Пирогов⁷.

Посаду мирового в 1-й дільниці Вінницького повіту займав Костянтин Іванович Урбанський. У своїй роботі він намагався, наскільки це було можливо, примирити недавніх кріпаків з поміщиками. Так, у листі від 7 липня 1861 р. до поміщиків та управителів мировий рекомендував їм неухильно дотримуватись Інвентарних правил 1848 р. та «з метою полегшення селянам ...до введення уставних грамот зменшити кількість «згонних днів» з 12 до 8 і збільшити плату до 20 копійок сріблом за день, інші полегшення запропонувати на розгляд самих власників, оскільки збереження тиші і спокою у їхніх власних інтересах». (Чоловіки мали відпрацьовувати в поміщиків до укладання уставних грамот віком від 17 до 55 років, а жінки від 16 до 50 років)⁸.

Важливим завданням, що лягло на плечі мирових посередників, була організація селянського самоврядування. Не завжди селяни погоджувалися на такі дії: за звичкою, що стала основою селянського світогляду, підозрюючи владу в черговому обмані. Так, у листі до предводителя дворянства Вінницького повіту Пеньковського К. Урбанський писав: «В одному з сіл повіту селяни відмовились обирати посадових осіб, і заледве...спромігся умовити їх до цього особистими умовляннями, ... як потрібно діяти у випадку незгоди селян обирати осіб сільського управління?». Все ж у Вінницькому повіті у 1861 році було утворено (до укрупнення) 63 волості.

Очевидно, що серед обраних були різні люди, і не завжди можна погодитись з парафіяльним священиком села Шершні Йосипом Тарноградським, який, характеризуючи вибори осіб сільського управління, писав, що виборці «і по добровільній, і взаємній згоді обрали для сільського управління з свого кола селян хорошої моралі та зразкової поведінки»⁹.

К. Урбанський піклувався і становленням народної освіти на території своєї дільниці. На підтвердження цього можна навести циркуляр волосним старшинам від 18 жовтня 1861 р. про необхідність навчання дітей і відкриття сільських училищ¹⁰.

Величезний масив цінних історичних документів зберігається в матеріалах повітових судів (10 фондів, 15970 одиниць зберігання. Наприклад, Брацлавський – Ф.473, Вінницький – Ф.470, Гайсинський – Ф.471, Липовецький – Ф.608, Літинський – Ф.222, Могилівський – Ф.472, Ольгопільський – Ф.468, Ямпільський – Ф.474)¹¹. В них можна знайти укази, обіжники та

розпорядження київського генерал-губернатора, подільського губернатора, Подільського губернського правління, судові справи про селянські виступи проти несправедливої та неправильної, на їхню думку, реалізації реформи 19 лютого 1861 року. На Поділлі повітові суди діяли від 1796 р. до їхньої ліквідації Сенатом 20 березня 1872 р., а тому в них зафіксовано дані за перше пореформене десятиліття. Для досліджень подільського пореформеного селянства, його економічного життя та зміни стереотипів соціальної поведінки ці матеріали неможливо переоцінити.

Досліджуючи судові справи, спостерігаємо справжнє ставлення селян до дворянства, місцевої та найвищої влади. Показовим для селянського розуміння реформи був виступ селян у маєтку поміщика Петра Березовського. 17 березня 1862 р. майже двісті жителів сіл Хоньківці і Нагоряни заявили, що про «чинш чи панщину» й знати нічого не хочуть. Поміщик спробував переконати їх тим, що він не може задовольнити їхнього бажання, бо це не відповідало б чинному законодавству та царській волі. Але ні це, ні подібні намагання волосного старшини успіху не мали. Отже, йшлося про такі селянські вимоги: негайне, повне й беззастережне скасування всіх форм залежності – це і було селянське розуміння реформи, яке жителі названих сіл продемонстрували своєю поведінкою під час цих подій та їх подальшого розслідування владою.

Розгляд справи продемонстрував готовність селян всіма доступними їм засобами захищати у взаємовідносинах з владою членів своєї громади, за жодних обставин не давати звинувачувальних показів, готовність при цьому і на неправдиві свідчення під присягою. Винятком тут були лише, переважно, посадові особи місцевого селянського самоврядування¹².

Однією з гострих проблем у стосунках селян та влади було впровадження уставних грамот. Так у Вендичанах 8 вересня 1862 р. це спровокувало гучний конфлікт з мировим посередником **Волошиновським**, який без погодження з селянами ввів тут уставну грамоту. У конфлікт втрутився **сам губернатор Брауншвейг**, що надіслав телеграму, де наказав приступити негайно до слідства «про безладдя у Вендичанах». У результаті проведення слідства та суду, звинувачених, в діях яких не було виявлено злого умислу, а лише нерозуміння законів та «простоту», покарали 30–40 ударами різок, а не 3–5 місячним ув'язнення, як це їм належало¹³.

Ця справа засвідчила відсутність у селян поваги та страху не тільки до власних поміщиків, а й до мирових посередників.

У той час, як до місцевих чиновників великої пошани селяни вже не відчували, до вищої влади, імператора, ще мали значну довіру. Так, восени 1862 р. селяни села Озаринці, маєтку графа Чацького, планували викупити в поміщика землю, але оголошену ним ціну вважали високою. Не сподіваючись допомоги на місці, вирішили подати прохання імператорові, для чого надіслати до Петербурга своїх посланців Семена Покотила, Максима Ланового та Захара Боднара. Як не дивно, але в столиці імперії їм вдалося подати прохання особисто Олександрові II¹⁴.

Заслужують на увагу також документи, що зберігаються в фондах земських судів. У них знаходимо матеріали саме за рік впровадження селянської реформи по Гайсинському та Літинському повітах. Після їх ліквідації 25 грудня 1861 р. навзамін були створені повітові поліцейські управління¹⁵.

Неможливо оминати увагою і групу архівних документів, що висвітлюють діяльність повітових предводителів дворянства. Для вивчення пореформеного періоду життя селянства вартим опрацювання є 200 фонд – Вінницький предводитель дворянства¹⁶.

Вказані вище та інші наявні в фондах ДАВО документи, що містять величезну кількість фактичного матеріалу, при їх належному опрацюванні дозволять значно покращити рівень наших знань про минуле Поділля, глибше осягнути складний процес трансформації українського селянства, започаткований Маніфестом 19 лютого 1861 р.

Отже, навіть короткий аналіз фондів Державного архіву Вінницької області переконливо свідчить про наявність багатої та різнобічної інформації з даної теми, що гарантовано забезпечить можливість архівного пошуку та історичного дослідження для ще не одного покоління істориків та краєзнавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського селянства. В 2 т. – К., 2006. – Т.1. – 631с., Т.2. – 653с.; 2. Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – С.3,4,7; 3. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. (Підрахунки зроблено автором); 4. Там само. – С.11-14; 5. ДАВО. – Ф. 57. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.2,3,6,7,11-14; 6. Вінницький обласний державний архів: Путівник. –

Вінниця, 1960. – С.14,15,247; 7. ДАВО. – Ф.206. – Оп.1. – Спр.1,2,8,9,39-а; 8. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3,4; 9. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6, 12-15, 47; 10. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.27; 11. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. – С.18,19; 12. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1 – Спр.546. – Арк.3,4,7,8,11,17-49,50-54,123,124; 13. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1. – Спр.547. – Арк.5,110,167-172; 14. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1. – Спр.550. – Арк.1,2; 15. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. – С.21,22,23; 16. Вінницький обласний державний архів. Путівник. – Вінниця, 1960. – С.24.

В.В. Кривошея, Ю.С. Степанчук

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА СТАРШИНА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Крізь призму проблем джерелознавства, історіографії, структурного аналізу протягом часу існування Української козацької держави доведено, що козацька старшина як історичне явище має право бути об'єктом спеціального дослідження.

В даній статті автори ставлять за мету охарактеризувати та проаналізувати різні підходи у висвітленні козацької старшини Гетьманщини, визначити можливі перспективи подальших наукових досліджень.

На сучасному етапі удалося з'ясувати основні періоди, напрями і стан наукової розробки досліджуваної теми. Динаміка зміни цілей, підходів, теоретико-методологічних засад, ступеня науковості досліджень дозволили нам виділити чотири історіографічних етапи: зародження наукових підходів (кінець XVIII – початок XIX ст.), дорадянський (20-ті рр. XIX – початок XX ст.), радянський (друга половина 20-х рр. – кінець 80-х рр. XX ст.), сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України. Відсутність спеціальних досліджень вказаної проблематики протягом трьох перших періодів зумовлювала описовість і фрагментарність у працях з історії Гетьманщини.

За останніми підрахунками структура праць про козацьку старшину за весь час виглядає таким чином: 50% присвячено персональному складу, біографіям та генеалогії, 28% – державотворчій діяльності, 8,3% – формуванню старшини, 6% – духовній сфері старшини, 3% – дипломатичній діяльності, 2,5% – військовій діяльності, 2,2% – політичній культурі та національній свідомості¹.

Перетворення проблеми у повноцінний об'єкт дослідження відбулося лише в умовах здобуття державної незалежності України. Протягом четвертого періоду відбулись значні зрушення, але у більшості випадків вони стосуються постановки нових історіографічних питань та часткового їх вирішення. Синхронний аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії, яка вивчала різні аспекти діяльності української козацької старшини, засвідчив, що історично обумовлено період “первісного нагромадження” емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся. Такий стан обумовлений тим, що у перший період дослідження історії Гетьманщини відбувалися в річці пануючих російської й польської історіографії, в другий період стався розрив українського історіографічного процесу, який лише наприкінці цього періоду відродився, але згодом опинився у лещатах тоталітарного антифактологічного, антиемпіричного, антинаукового підходу до багатьох питань історичного минулого.

Виокремлюючи персональний внесок наукових шкіл і вчених в дослідження козацької старшини, відзначимо праці С. Лепявка², В. Щербак³, старшинського джерелознавства – М. Ковальського⁴, Г. Швидько⁵, Ю. Мицика⁶, М. Крикуна⁷, В. Кривошеї⁸, державотворчій діяльності – Л. Окиншевича⁹, Б. Крупицького¹⁰, В. Смоля і В. Степанкова¹¹, Я. Дашкевича¹², О. Гуржія¹³, З. Когути¹⁴, В. Панашенко¹⁵, соціально-економічного розвитку – С. Шамрая¹⁶, політичних угруповань – О. Оглоблина¹⁷, Т. Яковлевої¹⁸, духовній сфері старшини – Ю. Мицика¹⁹, О. Струкевича²⁰, І. Дзири²¹, А. Бовгири²², дипломатичній діяльності – В. Брехуненка²³, В. Горобця²⁴, Т. Чухліба²⁵, військовій діяльності – О. Апанович²⁶, В. Сергійчука²⁷, В. Заруби²⁸, І. Стороженка²⁹, О. Репана³⁰, біографістики – М. Костомарова, В. Липинського³¹, Д. Дорошенка³², Ю. Мицика³³, В. Смоля, В. Степанкова, генеалогії – В. Модзалевського³⁴, Г. Милорадовича³⁵, М. Астреба³⁶, В. Кривошеї³⁷, І. Кривошеї³⁸, В. Томазова³⁹, сфрагістики – В., Лукомського⁴⁰, І. Ситого⁴¹, О. Однороженко⁴², вивчення внеску окремих істориків у вивчення проблематики – Ю. Пінчука⁴³, І. Верби⁴⁴.